
Teisinis pliuralizmas

Remigijus Šimašius

Lietuvos teisės universitetas,
Ateities g. 20,
LT-2057 Vilnius,
El. paštas remigijus@lrinka.lt

Straipsnyje pristatoma teisinio pliuralizmo problematika, parodoma, jog kelių teisės sistemų koegzistavimas vienoje visuomenėje yra tiek galimas teoriškai, tiek aptinkamas socialinėje realybėje. Teisinis pliuralizmas yra vienas svarbiausių Vakarų teisės tradicijos bruožų. Nors moksle ir teisės praktikoje vis dar labai paplitusi nuomonė, jog teisinis pliuralizmas nėra aktualus teisės reiškinys, pavyzdžiai iš įvairių visuomenės gyvenimo sričių rodo priešingą. Pastaruoju metu teisinis pliuralizmas labai pasireiškia paprotinės ir korporatyvinės teisės egzistavime šalia valstybės teisės. Šios apraiškos rodo, jog teisė nėra monocentrinė sistema. Teisinis pliuralizmas teisei yra labai svarbus bruožas, nes be jo teisė grėstų tapti totalitarine, neefektyvia, stagnaciška, o tai iš esmės griautų pačią teisinę tvarką.

Raktažodžiai: teisinis pliuralizmas, policentrinė teisės sistema

TEISINIO PLIURALIZMO¹ TRADICIJA VAKARŲ VISUOMENĖJE IR MOKSLE

Pliuralizmas ir teisė daugeliui žmonių yra žodžiai, kurie nebūna kartu, o pati skirtingų teisės sistemų² koegzistavimo galimybė vienoje visuomenėje atrodo alogiška ir absurdiška. Tai nenuostabu, turint galvoje daugumos teisininkų etatistinį mąstymą [29]. Tačiau teisinio pliuralizmo koncepcija nėra nauja. Prigimtinės, dieviškosios ir žmonių sukurtosios teisės santykio problema filosofijoje, teologijoje ir jurisprudencijoje nagrinėjama nuo antikos laikų. Daugelyje klasikinių studijų pripažįstamas šių teisių atskirumas ir poveikis viena kitai [20: 73, 117, 123; 28: 7].

Moderniais laikais problematika įgavo naują – sociologinį požiūrį. Sociologija atkreipė dėmesį į tai, kad svarbu, kokios taisyklės realiai reiškiasi ir veikia, o ne formaliai egzistuoja kaip teisės normos, išreikštos tam tikruose teisės aktuose. Socialiniai tyrimai parodo, kad taisyklės visuomenėje yra neišvengiamos ir kad ne visos taisyklės, netgi tokios, kurias linkstama laikyti teise, reguliuojančios žmonių elgesį, yra patvirtintos ar netgi palaikomos valstybės [18: 113–117; 4: 74–90].

Reikšmingų rezultatų pliuralizmo teisėje tyrimais gavo teisės ir ekonomikos mokykla [3; 2; 6; 11; 12; 13]. Jos metodai įgalino kritiškai įvertinti teisės institutus ir padėti atsakyti į klausimus, kodėl teisė yra vienokia, o ne kitokia, kokia teisė yra efektyvesnė ir kokia ji turi būti, kodėl atskiroms visuomenės grupėms kartais reikalingos skirtingos teisės normos [2]. Mokyklos liberaliosios pakraipos radikalesni autoriai

netgi kelia klausimus, ar apskritai teisėje reikalinga centralizacija, ar iš tiesų teisė turi būti vienoda ir vieninga visiems (ar panašioms atvejams spręsti turi būti taikomos tos pačios normos) [6; 11]³.

Socialinės antropologijos tyrimai atskleidžia vis naujas paprotinės teisės apraiškas [18: 113–120; 2]. Antropologijos ir istorijos tyrimai ypač daug teisinio pliuralizmo apraiškų atskleidė komercinių ginčų sprendimo srityje [2; 1], reguliuojant internetą [1: 26], reguliuojant nedidelių bendruomenių santykius [1; 10; 7: 141], reglamentuojant santykius įvairiose korporacijose [3], „trečiojo pasaulio“ tautų teisėje praktikoje [15], Europos istorijoje, ypač viduramžių laikotarpiu [5; 25; 14; 24].

Pliuralizmo teisėje idėją ypač išpopuliarino H. Bermano knyga „Teisė ir revoliucija“. Jis teisinį pliuralizmą aprašo istoriniu požiūriu, išskirdamas viduramžiuose susiformavusias atskiras vienoje visuomenėje koegzistuojančias teisės sistemas: karališkąją, lenų, miestų, prekybos ir kanonų teisę [14]. Tačiau H. Bermanas skeptiškas dėl teisinio pliuralizmo vaidmens šiandien [5: 27], o dauguma teisininkų apskritai yra linkę abejoti, ar gali egzistuoti teisinis pliuralizmas.

TEISĖ KAIP SOCIALINIŲ NORMŲ RŪŠIS

Kalbant apie teisinį pliuralizmą svarbūs probleminiai klausimai yra šie: ar visuomenėje taisyklių pliuralizmą, kurio egzistavimą pripažįsta daugelis, galima laikyti būtent teisiniu pliuralizmu; kodėl toks pliuralizmas vadintinas teisiniu; ar verta kvestionuoti etatistinę teisės sampratą, teigiančią, jog teisė yra tik valstybės sankcionuoti nurodymai. Negalima ignoruo-

ti, kad Vakarų teisės tradicijoje yra įprasta teisinius reiškinius atskirti nuo kitų reiškinių [5: 23–24], o beveik kiekvienas visuomenės narys intuityviai gali pasakyti, ar konkretus reiškinys yra teisė [19: 45]. Taigi teisės ir kitų socialinių reguliatorių atskyrimo klausimas yra reikšmingas. Šiuo straipsniu nesiekama išsamiai nagrinėti, kas yra teisė, tačiau būtina pateikti naudojamą teisės operatyvinį apibrėžimą: teisė straipsnyje suprantama kaip taisyklės, kurios veikia arba skirtos paveikti visuomeninius santykius, yra laikomos privalomomis ir priimtinomis nesutarimams spręsti, o jų pagrindu priimti sprendimai laikomi privalomais. Teisės sąsaja su valstybe laikoma nebūtina dėl keleto pagrindinių priežasčių. Pirma, gali egzistuoti visuomenė be valstybės, tačiau negali egzistuoti visuomenės be taisyklių [18; 4; 2]. Tam tikri žmogaus veiklos aspektai visuomet yra atiduodami socialinei kontrolei [4; 2]. Tai reiškia, kad taisyklės visuomenėje neišvengiamai atsiranda. Netgi tokiu atveju, jei nebūtų valstybės instituto, egzistuočių socialinė tvarka, palaikoma privalomomis taisyklėmis. Antra, visuomenėje pripažįstama teisės viešpatavimo doktrina, teigianti, kad valstybė turi paklusti teisei ir yra kuriama remiantis teise [30; 5: 701]. Trečia, ne tik valstybės teisės reguliuojamam elgesiui apibūdinti yra vartojamos teisėtumo ir neteisėtumo sąvokos.

Plačioji teisės samprata leidžia išeiti iš etatizmo ribų. Tačiau ji ištrina ribas tarp teisės ir kitų socialinių normų. Be to, dauguma žmonių taisyklės, pagal kurias yra sprendžiami ginčai ir kurių laikymuisi užtikrinti leidžiama fizinė prievarta, sieja su valstybės sankcionavimu. Tačiau esminiai šių socialinių taisyklių bruožai yra nebūtinai susiję su valstybe. Tai leidžia naudoti plačiąją teisės sampratą.

TEISINIO PLIURALIZMO APRAIŠKOS

Viduramžiais, kai klostėsi Vakarų teisės tradicija, normalu buvo tai, kad nevalstybinės organizacijos ir jų teisės sistemos sugyvena ir konkuruoja tarpusavyje bei su valstybe, dubliuodamos pagrindinius valstybės elementus [5: 26]. Išskirtiniu pavyzdžiu laikytina viduramžių Islandija, kurioje 9–11 a. neegzistavo jokios centralizuotos teisinės tvarkos, tačiau teisė egzistavo kaip įrankis nesutarimams spręsti [25: 19]. Teisinis pliuralizmas ryškiai atsiskleidžia kai kuriose dabartinėse visuomenėse. Visų pirma tai Afrikos tautos, kuriose išlikusi stipri bendruomeninės teisės tradicija [15]. Modernioje visuomenėje taip pat yra labai skirtingos ir įvairiai tarpusavyje sąveikaujančios teisės sistemos: valstybės teisė, prigimtinė teisė, įvairių socialinių grupių paprotinė teisė bei skirtingų nevalstybinių organizacijų kuriama teisė. Šios taisyklės turi labai svarbią teisinę prasmę. Tai galima pailiustruoti keliais pavyzdžiais iš šiandieninės Lietuvos.

Bažnytinė santuoka ir civilinė santuoka. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 38 straipsnis įtvirtina nuostatą, jog valstybė pripažįsta tradicinių religinių bendruomenių bažnytinę santuoką [22]. Ši santuoka yra lygiavertė civilinei santuokai. Taigi, santuoka yra reglamentuojama dviejų nepriklausomų teisės sistemų. Dalis žmonių, sudarydami santuoką, pasirenka vieną jurisdikciją, dalis – kitą, o dalis – abi. Formaliai žiūrint tai turėtų sąlygoti daugybę problemų. Pavyzdžiui, bažnytinė teisė nepripažįsta skyrybų, o valstybės teisė jas leidžia. Nors valstybės kuriama teisė atsakymo į šią problemą neduoda, jis yra susiformavęs praktikoje. Bažnytinė teisė nesikiša į turtinius klausimus, kai santuoka yra nutraukta pagal pasaulietinę teisę. Norėdami nutraukti santuoką, jei ji buvo sudaryta pagal bažnytinę teisę, sutuoktiniai pirma turės santuoką įregistruoti pagal pasaulietinę teisę.

Sporto taisyklės ir viešojo teisė. Baudžiamasis įstatymas numato atsakomybę už žmogaus žalą (netgi jei tai daroma abiejų asmenų sutikimu ir sąmoningai prisiimta rizika), tačiau kovinėse sporto šakose kaip tik tai daroma. Galima būtų teigti, kad valstybė, patvirtindama sporto federacijos įstatus, tarsi deleguoja jai teisę nustatyti taisykles. Toks delegavimas yra įmanomas ir gali būti labai praktiškas [27: 5]. Tačiau tai neleidžia aptariamoms situacijoms įtarpinti į tradicinius valstybės kuriamos teisės rėmus, nes valstybės teisėje draudžiamas toks įstatymų leidybos galių delegavimas, dėl kurio būtų sukurta teisės norma, priešinga įstatymui. Be to, net kai organizacija nėra registruota kaip sporto federacija ar apskritai nėra registruota, tačiau yra kryptingas sporto šakos praktikavimas, absurdiška būtų bausti už sporto salėje atliktus tokius veiksmus, už kuriuos, jei būtų atlikti gatvėje, dažnai būtų baudžiama.

Tai tinka ir kitų sporto šakų taisyklėms. Pavyzdžiui, autosporte skatinamas kuo didesnis greitis, nors kelių eismo taisyklės riboja maksimalų greitį. Bet kuriame žaidime patirta trauma, net jei įvyko dėl tyčia ne pagal taisykles atliktų ir tiesiogiai prieš kitą asmenį nukreiptų veiksmų, paprastai nėra traktuojama kaip tyčinis kūno sužalojimas, ir pritaikomos ne baudžiamosios teisės, o sporto šakos taisyklėse numatytos sankcijos.

Šeimos tradicijos. Tiek dogmatiškai traktuojama prigimtinė teisė, tiek valstybės viešojo teisė draudžia prievartą prieš kitą asmenį. Tačiau visuomenė ir valstybės struktūros paprastai kitaip reaguoja, jei konfliktas kyla šeimoje, o bausti tėvus už neteisėtą „laisvės atėmimą“, jei jie sergančio vaiko neišleido žaisti į lauką, net negalvojama. Vyksta konkurencija tarp tokių skirtingų taisyklių sistemų. Pavyzdžiui, klausimas, ar galima naudoti fizinę prievartą auklėjant vaikus. Iki pat 20 a. pabaigos valstybė nesikišo į šiuos santykius, jei prievarta buvo nedidelė, bet situacija keičiasi, ir šeimos autonomija gerokai sumažėjo. Vie-

na vertus, tai galima pateikti kaip valstybės teisės stiprėjimą, kita vertus, keičiasi auklėjimo tradicijos. Prieš keletą dešimtmečių prievarta prieš vaikus buvo toleruojama net už šeimos ribų, pavyzdžiui, mokykloje, o dabar nedaug terastume tėvų, kurie pateisins mokytojo „pagrįstą“ smurtą prieš vaiką. Bet koks smurtas sulaukia visuomenės atgarsio ir valstybės teisės įvertinimo.

Civiliniai ir komerciniai papročiai daugiausia yra inkorporuoti į civilinę ir komercinę teisę [3: 25], tačiau šis inkorporavimas nėra absoliutus ir papročiai išlieka atskira taisyklių sistema. Dėl papročių skirtingumo juos unifikuoti yra neįmanoma ir civilinė teisė dažnai duoda nuorodas į paprotinės teisės normas, kurios, savo ruožtu, yra skirtingos skirtingose visuomenės grupėse. Lietuvos Respublikos Civilinio kodekso 1.4 straipsnis, pavyzdžiui, numato, kad tik įstatymo ar sutarčių nustatytais atvejais civiliniai santykiai reglamentuojami pagal papročius [23]. Netiesioginių nuorodų į papročius yra dar daugiau, nes tik remiantis papročiais galima atskleisti, ką konkrečiu atveju reiškia plačiai naudojami teisingumo, protingumo ir sąžiningumo kriterijai bei daugelio konkrečių teisės normų prasmė.

Minėti pavyzdžiai yra tik nedidelė dalis visų galimų teisinio pliuralizmo apraiškų, kai teisės normos formuluojamos ne tik valstybės leidžiamuose teisės aktuose, bet ir korporacijų normose [21: 222–228], teisiniuose papročiuose. Teisinio pliuralizmo apraiškų galima taip pat aptikti valstybės teisės viduje ir tarptautinėje teisėje [19: 48].

Atsakymą, kokiomis taisyklėmis vadovautis konkrečioje situacijoje iškilus konfliktui, pasufleruoja praktika ir tradicija. Policininkas nesikiša į bokso varžybas, autolenktynes arba tėvams apribojus sergančio vaiko „judėjimo laisvę“, nors valstybės teisė formaliai yra pažeidžiama. Kita vertus, valstybės struktūros analizuoja ne pagal organizacijos taisykles surengtas bokso varžybas ar lenktynes miesto gatvėse.

TEISINIO PLIURALIZMO VAIDMUO

Gali atrodyti, kad teisinis pliuralizmas yra netvarka. Tačiau teisinis pliuralizmas kaip tik yra būtinas darniai visuomenės tvarkai, tuo tarpu išoriškai matomi „netvarkos“ elementai (pavyzdžiui, aiškios hierarchijos stoka, kompetencijų persidengimas, tikslaus teisės raidos planavimo negalimumas) nėra žalingi, o atvirkščiai – būtini darniai visuomenės tvarkai.

Visų pirma teisinis pliuralizmas yra pliuralizmo visuomenėje šaltinis. Jis leidžia išvengti visuomenės niveliavimo, didesniai skaičiui žmonių su labai skirtingais poreikiais ir vertybėmis atrasti tinkamą vietą visuomenėje nedarant žalos kitiems. Istorija pateikia daugybę pavyzdžių, kaip bandymas visą visuomenę

pajungti vienai hierarchiškai organizacijai atvedė ne prie visuomenės stiprėjimo, bet prie jos išsigimimo ir žlugimo. Ir ekonomikoje, ir teisėje, jei įstatymų leidėjams ir teisėjams neturi įtakos vartotojų pasirinkimas, o jų veiksmai nėra patikrinami konkurencijos, negalima paneigti, kad teisė neįgaus tų nepageidaujamų bruožų, kurie bus nenaudingi visuomenei [21: 24].

Antra, teisinis pliuralizmas yra žmogaus laisvės garantas. Kiekvienos centralizuotos sistemos viršūnėje esantys asmenys siekia kuo didesnės valdžios. Jei visuomenėje neegzistuoja galimybės išvengti šios valdžios, centralizacija įgautų totalinį pobūdį. Teisinis pliuralizmas padeda žmonėms išvengti politizuotų valstybės teisės sistemų [2: 116].

Trečia, teisinis pliuralizmas yra teisės raidos variklis. Konkurencija sudaro prielaidas, kad išitvirtintų tik geriausi, efektyviausi, naudingiausi produktai. Teisės normos taip pat yra produktas, skirtas padėti žmonėms taikiai sugyventi, efektyviai suderinti interesus ir išspręsti ginčus. Kurios taisyklės tai daro geriausiai, tegali parodyti praktika, o jos pamokas pritaikyti leidžia tik pliuralistinė teisinė tvarka.

Ketvirta, teisinis pliuralizmas yra tvarkos sąlyga. Netgi valstybės teisės neatitinkančių teisės sistemų egzistavimas negriauna tvarkos visuomenėje. Atvirkščiai – bandymas nuosekliai ir dogmatiškai įgyvendinti valstybės teisės absoliučią viršenybę sutrikdytų tvarką ir nebūtų vertinamas kaip teisingas.

Penkta, teisės efektyvumas ir greitas prisitaikymas prie nuolat kintančių sąlygų gali būti užtikrintas tik esant teisiniam pliuralizmui [16]. Gyvenimas yra komplikotas ir vienas elgesio modelis, vienodos taisyklės netiks visiems [2: 96]. Žmonės yra saistomi skirtingų tarpusavio ryšių, priklauso daugeliui socialinių grupių, jose siekia skirtingų tikslų. Visos šios įvairovės negali aprėpti centralizuota taisyklių sistema. Vieningumas reikštų, jog kai kurioms socialinėms grupėms yra primetamos ne tos taisyklės, kurios joms būtų priimtinausios ir efektyviausios. Teisinis pliuralizmas leidžia skirtingoms grupėms perimti efektyvias taisykles vienai iš kitos ir taip sudaro sąlygas kultūrinės evoliucijos būdu nusistovėti tik efektyviausioms taisyklėms [17: 16; 2: 118].

Pripažįstant visus šiuos teigiamus teisinio pliuralizmo aspektus tenka sutikti, kad teisinis pliuralizmas tam tikra prasme komplikuoja teisinę tvarką, nes be klausimo, kokias taisykles taikyti, reikia išspręsti ir kitą klausimą – kokioje teisės sistemoje ieškoti šių taisyklių. Kita vertus, esant teisiniam pliuralizmui, sumažėja poreikis komplikuoti teisės sistemą. Šiuo metu galima pastebėti, kaip kartu su siekiu, jog valstybės teisė apimtų visas sritis ir nepaliktų „spragų“, ne mažiau stengiamasi įgyvendinti kitą siekį – pritaikyti valstybės teisę komplikuotiems ir

įvairiapusiems visuomenės santykiams. Rezultatas yra tai, kad valstybės teisė tapo tokia komplikuota, jog joks asmuo negalėtų vadintis teisės, o nebent tik atskirų jos fragmentų, žinovu. Teisės aktų kiekis ir, atitinkamai, teisės normų kolizijos yra didžiulė problema, kurios efektyviai išspręsti nepavyksta. Taigi centralizuota monocentrinė teisės sistema yra komplikuočiau ir sudėtingesnė už policentrinę pliuralistinę sistemą.

Teisinis pliuralizmas turi pavojų – jis gali paskatinti visuomenės susiskaldymą. Jei vieni žmonės vadovaujasi vienomis taisyklėmis, o kiti – kitomis, žmonėms iš skirtingų grupių sunkiau bendrauti. Tačiau visuomenei būtinos ne bet kokios, o tam tikro turinio taisyklės. Šios taisyklės turi laiduoti nuosavybės apsaugą ir tiksliai ją apibrėžti [17: 30–36; 9; 8]. Praktikoje būtent teisinis pliuralizmas leido išvengti susiskaldymo ir pateikė tokias taisykles. Pavyzdžiui, *lex mercatoria* suklestėjimas susijęs visų pirma su tuo, kad tai buvo taisyklės, kurios egzistavo krikščionių ir arabų pasaulyje ir leido šių pasaulių pirkliais bendrauti, nors centralizuotos valstybių teisės sistemos nebuvo pajėgios rasti bendrų taisyklių [2: 118]. Ir atvirkščiai – prievartinė centralizuota valdžia retai prisidėjo prie kooperacijos ir naujų universalių taisyklių [17: 20]. Pliuralistinė teisinė tvarka sukuria tokias taisyklių taikymo ribas, kurios labiausiai atitinka efektyvumo kriterijų [2: 115; 6]. Taigi, teisinis pliuralizmas yra ne tik separatizmo, bet ir universalumo variklis.

IŠVADOS

Visuomenėje neišvengiamai atsiranda taisyklės, tačiau jos nebūtinai sudaro monocentrinę sistemą. Visuomenėje gali egzistuoti ir, kaip rodo empiriniai tyrimai, egzistuoja taisyklių pliuralizmas. Jei valstybės sankcionavimo nelaikysime būtinu teisės požymiu (tai teisės praktikoje neįprasta, tačiau pagrįsta nuostata), toks pliuralizmas yra laikytinas teisiniu pliuralizmu.

Pliuralizmas teisėje reiškia skirtingų teisės sistemų koegzistavimą. Praktikoje šalia valstybės teisės aktuose išreikštos teisės ypač svarbią vietą užima įvairūs teisiniai papročiai ir įvairių korporacijų teisė. Viduramžių Europoje, atskirose „trečiojo pasaulio“ visuomenėse ar atskirose visuomenės santykių sferose teisinis pliuralizmas ypač ryškus. Nors Vakarų teisės tradicijoje alternatyvias teisės sistemas pastaruoju metu dažnai bandoma unifikuoti valstybės kuriamoje teisėje, teisinis pliuralizmas būdingas ir šiuolaikinei Vakarų visuomenei.

Teisinio pliuralizmo išsaugojimas visuomenėje yra svarbus, nes be jo iškiltų grėsmė laisvei, teisinei tvarkai, teisės efektyvumui bei sėkmingai teisės raidai.

Nuorodos

- ¹ Literatūroje yra paplitę du terminai, skirti apibūdinti tą patį reiškinį: teisinis pliuralizmas ir policentrinė teisinė sistema. Šiame straipsnyje terminas teisinis pliuralizmas pasirenkamas visų pirma todėl, kad jis jau turi šokią tokią tradiciją lietuvių kalboje, nes būtent šis terminas vartojamas populiarioje H. Bermano knygoje „Teisė ir revoliucija“.
- ² Straipsnyje vartojama sąvoka teisės sistema aprėpia norminį teisės elementą. Kiti teisinės sistemos elementai, tokie kaip institucijos, vertybės, teisės realizavimo mechanizmas, straipsnyje nenagrinėjami.
- ³ Straipsnyje šie radikalieji keliama klausimai nebus nagrinėjami (bus priimama kaip savaime suprantama, kad teisė turi būti visuotina viešoji gėrybė), tačiau jie parodo problematikos svarbą.

Literatūra

1. Bell T. W. Polycentric Law in a New Century, *CATO Policy Report*. 1998. Vol. XX, No. 6. P. 9–11.
2. Benson B. L. To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question. *European Journal of Law and Economics*. 1999. Vol. 8. P. 91–151.
3. Benson B. L., Where Does Law Come From? *The Freeman*. December 1997.
4. Berger P. L., Luckmann T. *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai, 1999.
5. Berman H. *Teisė ir revoliucija*. Vilnius: Pradai, 1999.
6. Caplan B. *The Economics of Non-State Legal Systems*, 1997 (<http://www.digiweb.com/igeldard/LA/legal/nonstate.txt>, 1998 10 16).
7. Chagnon D. *Rational Lives: Norms and Values in Politics and Society*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000.
8. Coase R. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. October, 1960. No. 3. P. 1–44.
9. De Soto H. Citadels of Dead Capital, What the Third World must learn from U.S. history. *Reason Magazine*, May 2001 (<http://www.reason.com/0105/fe.hs.citadels.html>, 2001 09 07).
10. Ellicson R. *Order Without Law: How Neighbours Settle Disputes*. Massachusetts: Harvard University Press, 1991.
11. Friedman D. D. *Law's Order, What Economics has to do with Law and why it Matters*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
12. Friedman D. D. Efficient Institutions for the Private Enforcement of Law. *Journal of Legal Studies* (<http://www.best.com/~ddfr/Academic/EfficientInst For Pr.../Private Enforcemet.htm>, 2000 09 25).
13. Friedman D. D. Anarchy and Efficient Law. Sanders J., Narveson J. (eds.). *For and Against the State*. Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 1996 (<http://www.best.com/~ddfr/Academic/Anarchy and Eff Law.htm>, 2000 09 25).
14. Friedman D. D. *Private Creation and Enforcement of Law: A Historical Case* (<http://www.best.com/~ddfr/Academic/Iceland/Iceland.html>, 2001 03 24).
15. Gulliver P. H. *Social Control in an African Society*. London: Routledge, 2000.

16. Hayek F. The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review*. XXXV. September, 1945. No. 4. 519–530, (<http://www.virtualschool.edu/mon/Economics/HayekUseOfKnowledge.html>, 2001 09 05).
17. Hayek F. *The Fatal Conceit, The Errors of Socialism*. London: Routledge, 1990.
18. Hayek F. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. 1 tomas: Taisyklės ir tvarka*. Vilnius: Eugrimas, 1998.
19. Hart H. L. A. *Teisės samprata*. Vilnius: Pradai, 1997.
20. Leonas P. *Teisės filosofijos istorija*. Vilnius: Mintis, 1995.
21. Leoni B. *Freedom and the Law* (3rd edition). Indianapolis: Liberty Fund, 1991.
22. *Lietuvos Respublikos Konstitucija* (priimta 1992 10 25). Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1993.
23. *Lietuvos Respublikos Civilinis kodeksas* (patvirtintas 2000 m. liepos 18 d. įstatymu Nr. VIII-1864). *Valstybės žinios*. 2000. Nr. 74.
24. Maksimaitis M. Lietuvių ir rusų teisės konkurencija 1837 m. Vakarų gubernijų vietinių įstatymų sąvado projekte. *Jurisprudencija. Teisinės valstybės link*. 2000. Nr. 15(7). P. 45–53.
25. Miller W. J. *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1990.
26. Morriss A. P. The Wild West Meets Cyberspace. *The Freeman*. July 1998.
27. Ogus A. Self-Regulation. *Encyclopedia of Law and Economics*. 1997 (<http://encyclo.findlaw.com/lit9400art.htm>, 2000 02 11).
28. Pound R. *An Introduction to the Philosophy of Law*. New Haven and London: Yale University Press, 1954.
29. Vaišvila A. *Etatizmas – konceptuali teisinės reformos kliūtis*. *Justitia*. 1997. Nr. 3.
30. Vaišvila A. Teisinė valstybė ir jos perspektyvos. *Jurisprudencija. Teisinės valstybės link*. 2000. Nr. 15(7). P. 18–32.
31. Кашанина Т. В. *Корпоративное право (Право хозяйственных товариществ и обществ)*. Москва: Издательская группа Норма – Инфра, 1999.

Remigijus Šimašius

LEGAL PLURALISM

S u m m a r y

The co-existence of several different legal systems in a society is shown to be possible theoretically and to exist actually in the world. Legal pluralism is one of the most significant features of the Western legal tradition. Although the opinion that legal pluralism is not a significant legal phenomenon is quite widespread both in science and legal practice, evidence from various spheres of social life shows the opposite. Recently legal pluralism has manifested itself on quite a wide scale in common and corporate law next to state-created law. This shows that law is not a mono-central system. Legal pluralism is an important issue given that its absence would cause law to become totalitarian, ineffective and stagnant, and thus to destroy the legal system *per se*.